

Az őskőkor üzenete: betegségek, rendellenességek paleolit műalkotásokon

Józsa László dr.

Összefoglalás: Paleolitikumban készített idolon és barlangi rajzokon megfigyelhető kóros állapotokat, rendellenességeket veszi számba a közlemény. Leggyakrabban a mozgásszervek eltéréseit (genu valgum, rachitis utáni állapot, fokozott gerinc-görbületek stb.) figyelhetünk meg, de jelentős számú emlő-hypertrophiát, terhességet, a szokványostól eltérő testalkatot (steatopygiát) is ábrázoltak az őskőkori művészek.

A MESSAGE FROM PREHISTORIC AGE — DISEASES AND DISORDERS IN PALAEOLITHIC ART

The article reviews the pathologies and disorders pictured by the idols and cave drawings made in the Palaeolithic Age. Musculoskeletal abnormalities (genu valgum, rachitic sequelae, and abnormal spinal curvatures, etc.) predominate, but the prehistoric artists also left behind many depictions of breast hypertrophy, pregnancy, and extraordinary stature (steatopygia, for example).

Az utóbbi évtizedekben mind több olyan közlemény lát napvilágot, amelyekben a festményeken, szobrok megállapítható kóros eltéréseket elemzik. Szeri, se száma azoknak az írásoknak, amelyek az ókori és középkori, ritkábban a későbbi századok alkotásain megállapítható betegségeket, elváltozásokat elemzik. A testfelületen látszó kóros állapotokat az alkotások csaknem egynegyedén lehet megállapítani. Leggyakrabban a golyva, kancsalság, végtag rendellenességek ismerhetők fel, de olyan ritkább kórképek, mint a rhinophyma, melanoma, vagy a neurofibromatosis, Morquio-betegség stb. is szerepel a festményeken, szobrok, domborműveken. Az értékelésekből csaknem teljesen hiányoznak az őskőkor műalkotásai (Harding 1976, Helvin 1973, Józsa 2008, 2011). Minőségileg, témáik sokszínűségében, ábrázolás-módjukban a felső paleolitikum (a napjaink előtti (BP = before present) 30 000 évtől a 10 000 évig terjedő időszak) alkotói nem maradnak el a történelmi korok művészeitől (Morriss-Kay 2010). A barlangi művészetnek nevezett alkotások híven tükrözik azokat a kóros állapotokat, amelyekben a modellek szenvedtek. Az őskőkori művészek nemcsak Európában alkottak (ezeket ismerjük a legjobban), hanem Afrikában (Bednarik 2003) és Ausztráliában is, de a kőkori szinten élő ősideánok között sem ritka a művészettel foglalkozó. A különbség legfeljebb annyi, hogy amíg Európa és Ázsia ősembere mind mobilis (szobrok), mind immobil (barlangi festmények, domborművek) alkotásokat hagyott ránk, addig Afrikában elsősorban mobilis, Ausztráliában és Észak-Amerikában pedig sziklarajzok kerültek elő.

Valószínűleg már az őskőkor emberénél is fellépett D-vitaminhiány, és következményes csontelváltozás. Az ízületi tengelyeltérések, a domináns, vagy poligénes öröklődésű fejlődési zavaroknak őskörtani bizonyítékait is megtalálták. Úgy tűnik, hogy a paleolitikum művészetét elsősorban az elhízás érdekelte (az idolkok 57%-a kövér, vagy extrém módon elhízott nőt örökített meg), annak valamennyi ma is ismert formáját szemlélhetjük alkotásaikon (Józsa 2010, 2011).

Az utóbbi évtizedben végzett őskőkori tanulmányaim kapcsán figyeltem fel arra, hogy az alkotásokon (nem ritkán) megfigyelhetők a csontok, ízületek, olykor végtagok, vagy végtag-részek rendellenes alakja, a gerinc kóros görbületei, vagy fejlődési rendellenességek. Ebben az írásban 110 paleolitikumban készült szobrocskán és kb. ezer barlangi és sziklarajzon, domborművön tett megfigyeléseimet összegzem röviden.

AZ ALSÓ VÉGTAGOK KÓROS ÁLLAPOTAI

Genu valgum állapítható meg leggyakrabban az idolon. Az általam vizsgált 110 női idol közül 14 darab X-lábú volt. A kb. 20 000-22 000 éve készült avdevoei Vénusz (160 mm hosszú) fiatal, sovány nőt ábrázol. Szembetűnő a genu valgum (X-láb). Ám nemcsak a sovány, hanem a kövér és kórosan elhízott nők szobrocskáin is jól látható (1. 2, 3, 4 képek).

Kevésbé kifejezett, de mégis jól felismerhető az X-láb a Zarajszk-ban (Oroszország) fellelt, az előbbihez hasonló korú idolon (Amirkhanov és mtsai 2008). A gagarinói

1. kép Avdeevo (Oroszország).
Kb. 20 000-22 000 éves szobrocska. Genu valgum.

2. kép Gagarino (Ukrajna) 4. sz Vénusz-figura.
Kb. 23 000 éves.

1. sz. Vénusz szobrocska 166 mm hosszú, s a genu valgum mellett enyhe háti hyperkyphosist is mutat (4. kép).

Rachitises sípcsont-görbület: Összesen két idolon volt megfigyelhető. Az 5. kép avdeevói idoloikat mutat (150-160 mm nagyságúak), közülük egyiknek a bal sípcsontja rachitises görbületet sejtet.

Rendellenes lábtartás. Kosztenszki (Oroszország), Vénusz I. jelzésű idolo (21 000-23 000 év BP) erősen elhízott nőt ábrázol, akinek valószínűleg coxa vara-ja lehetett, s részben ez, részben az enyhén ívelt sípcsontok okozzák a láb befelé fordulását (6. kép). Az ilyen lábtartás okozza a kacsázva (csámpázva) járást, ami a mindennapi életvitelben nem akadályozza meg a személyt, ám nem tud tartósan futni.

Ízületi kontraktúra (?) A Tursac-i (Franciaország) Vénuszt (84 mm, 22 000 BP) csípőben és térdben flectalt

bal alsó végtaggal ábrázolták. Kérdés, hogy ezzel csak pillanatnyi tartást, vagy ízületi merevséget akart-e ábrázolni alkotója?

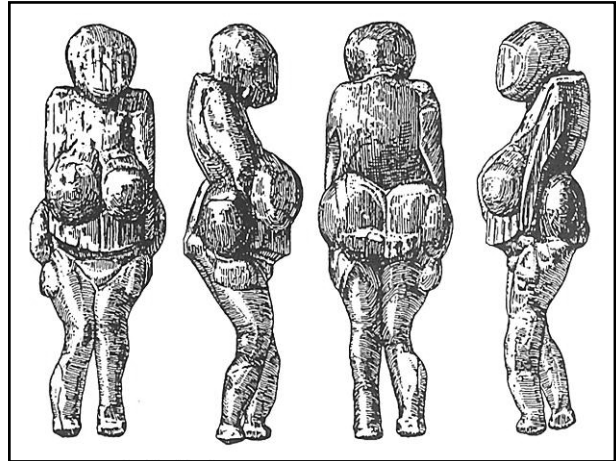
A FELSŐ VÉGTAG RENDELLENESSÉGEI

Amputált ujjak: A kar és kéz nem a szobrocskákon, hanem elsősorban a barlangi és sziklarajzokon tűnnek fel. A barlangi és sziklarajzokon nemcsak ép kezek lenyomatát, hanem a legkorábbi amputációk ábrázolását is ránk hagyta a jégkor embere (Homo sapiens archaicus), aki csodálatos barlangi festményeivel, és csonkolt kezeinek lenyomatával is üzent az utókornak. A dél-franciaországi és spanyolországi Pireneusokban több olyan barlangra bukkantak, amelyek falán fennmaradt az emberi kéz fekete, piros, sárga színű ábrázolása, vagy lenyoma-

3. kép. Zarajsk-ban (Oroszország) talált idol.
Kb. 25 000 éves.

ta. A Gargas barlangban a kezek 80%-áról a IV. és/vagy V. ujj végperce hiányzott. A barlangi festmények között egy tíz év körüli gyermek kézrajzán is hasonló csonkolt-ságot figyeltek meg (Hooper 1980, Wildgoose és mtsai 1982). Akadt olyan kézlenyomat is, amelyen a hüvelyk kivételével valamennyi ujjon egy-két ujjperc amputációja ismerhető fel (8. kép). Az előbbi barlangtól mindössze egy kilométernyire fekvő Tibiran barlangban hasonló csonkolások nyomát viselő kézlenyomatok voltak. A Maltraviseo barlangban valamennyi kéz V. ujjának két utolsó perce hiányzott. A híres Lascaux üregben a számtalan állatfigurán kívül, két csonkolt kéz lenyomatát

4. kép. Gagarino (Ukrajna) I. sz. Vénusz.
Az X-láb mellett háti hyperkyphosist is feltüntetett alkotója.

5. kép. Avdevo (Oroszország). Az egyik figurán a sípcsont és az egész lábszár görbülete, rachitis utáni állapotot sejtet.

fedezték fel. A csonkok egyöntetűsége, az egyenes amputációs vonal, amellett szól, hogy nem valamilyen betegség, sokkal inkább aktív emberi tevékenység okozta azokat. Azt is tudjuk, hogy a kisujjat „legkönnyebb” amputálni, (kiízesíteni), s annak hiányát lehet leginkább elviselni a mindennapi tevékenységben.

A veleszületett kéz-anomáliák nem gyakori témái az őskori műalkotásoknak. Mind az amerikai kontinensen, mind Ausztráliában sziklarajzokon, jelenítették meg a hexadactyliát (9.kép). „Meglépő, hogy az évezredek vagy több évezredek észak-amerikai sziklarajzokon, amelyek a prehistorikus időkben készültek, gyakran látunk hatujjas emberalakokat” írja Nagy Gyula (2009), s a hexadactyliás személyeket rögtön összefüggésbe hozza a sámánokkal, amiben igaza lehet, ugyanis a szibériai sámánok fő ismertető jele a „felesleges” (helyesebben számfelüli) csont, vagy fog. (Diószegi 1978, Józsa 2009). Abban talán van némi túlzás, hogy „gyakran láthatunk hatujjas emberalakokat.”

Az ujjak deformitását szintén kézlenyomatokon szemlélhetjük. A rajzok az alkotó elképzelésétől függenek, szemben a lenyomatokkal, amikor a művész a sziklafalra

6. kép. Kosztenszki Vénusz I. Az erősen elhízott nő lábainak tartása rendellenes. A zsírlerakódás elsősorban a hason, csípőn, farokon figyelhető meg, sem a felső végtagok, sem a lábszárak nem kövérék.

helyezett kezét körbe-festette (festékekkel fújta körbe), vagy a színezékbe mártott kezét nyomta a sziklára. Ezeknél az „alkotásoknál” a művészi fantázia és szabadság nem jöhet szóba, mindenképpen a reális állapotot örökítik meg. Orsószerűen megvastagodott ujjpercek és ujjak esetleg panaritiumot jelenthetnek (10. kép). Az egyik kézlenyomaton a kisujj végpercének rossz helyzetben (radial felé mutató) konzolidálódott ízületi törését szemléltethetjük (11.kép). Némely kézlenyomaton a hüvelyk és mutatóujj közötti rés nagyon mély, a hüvelyk proxilálisan indul, s rövidebb, nem éri el a II. ujj MP ízületének vonalát. Ez a lenyomat emlékeztet az ember-szabású majmok kezének felépítésére, arányaira.

7. kép. A Tursac-i (Franciaország) Vénusz kontrakturát ábrázol (??) kora kb. 22 000 év.

A GERINC RENDELLENESÉGEI

A gerinc anomáliái elsősorban a tartási rendellenességekben mutatkoznak meg. A nyaki hyperlordosist öt szoborcskán (12.kép) figyeltem meg. Felső háti hyperkyphosis tizenhét idolon mutatkozott. Valamennyien elhízottak, hatalmas emlőik megterhelték a nyak és hátizmokat, végső soron a gerincet. Ha a testarányokhoz képest valóban akkora óriási melleik voltak (becslések szerint 6-12 kg tömegű) bizonyosra vehetjük, hogy állandó nyaki és/vagy hátfájdalom miatt szenvedtek (Filler 2007).

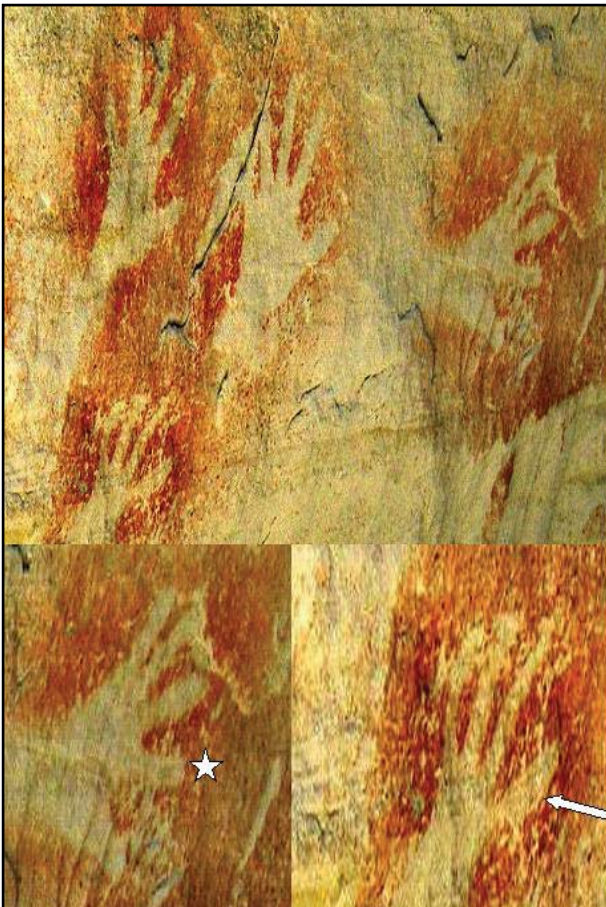
A lumbalis hyperlordosist kizárólag steatopygiás idolon figyelhetjük meg (13. kép). A Monpazier II. jelzésű Vénusz szoborcskán nemcsak a rendkívül nagy zsírfart, hanem a kései graviditás jeleit is szemléltethetjük a szokatlan mérvű ágyéki hyperlordosis mellett. Az újkőkori idolkok nagy része ugyancsak steatopygiás nőket ábrázol, s az alkotóik azokon is feltüntették a lumbalis gerincszakasz hyperlordosisát (Józsa 2012).

8. kép. Kézlenyomatok a spanyolországi Gargas barlang faláról. A kézmásolatokon változatos amputációk ismerhetők fel.

9. kép. Ausztráliai (Kimberley) sziklarajz. Mindkét kézen hat-hat ujj látszik. Kb. 30 000 éves.

10. kép Amputált (csillag) és deformált, aránytalanul megvastagodott (nyíl), talán gyulladós ujjak a sorciertracings-i (Ausztrália) kb. 20 000 éves sziklarajzon.

11. kép. Carnarvon barlang (Ausztrália) kb. 20 000 éves sziklarajza. A kisujj distalis perce rossz helyzetben gyógyult (ízületbe hatoló) törés utáni állapotot sejtet.

TESTALKATI VARIÁCIÓK

A testalkat és testarányok ábrázolása nemcsak abban nyilvánul meg, hogy az eltérő korokban más és mások voltak a testarányok. Az újkőkori idoloikon olyan személyeket látunk, akiknek rövidek az alsó végtagjaik, az alsó végtag : törzs aránya az utóbbi javára eltolódott. Az őskőkori szobrokon (és a kortárs populáción) ez a ráció 1,52 és 1,60 közötti, szemben az újkőkori idoloikon mérhető 0,74-0,76-os értékkel. Úgy tűnik, hogy a Kárpát-

12. kép. Kosztenszki (Oroszország), Vénusz I. jelzésű idol oldalnézetén jól látszik a nyaki hyperlordosis és a kompenzáló háti fokozott kyphosis.

13. kép Monpazier (Franciaország) II. Vénusz jelzésű szobrocska. Korát 21 000-23 000 évre becsülik.

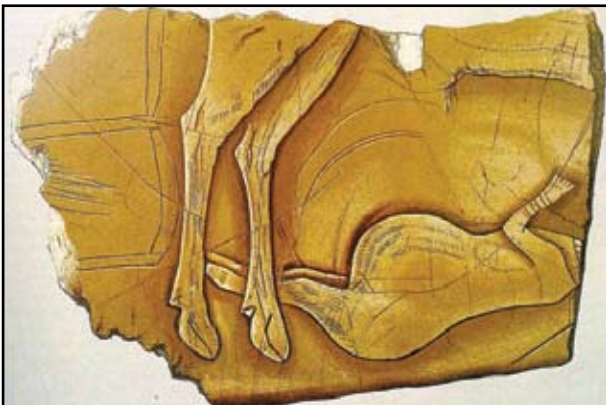
medencébe i. e. 8 000-10 000 körül új népesség érkezett, akiknek nemcsak testarányai, hanem testalkata is különbözött az őslakosságétól. A szobrokból levont következtetést antropológiai mérésekkel és más vizsgálatokkal is igazolták (Józsa 2010, 2012, Zoffmann 2004).

Az őskorban (a szobrocskák tanúsága szerint) Európában is jelen volt a steatopygiás alkatú népesség, ami napjainkban csak egyes afrikai populációkra jellemző. A kontinensünkön fellelt zsírfarú idolk mellett és környezetükben hiányoztak nem-steatopygiás szobrocs-

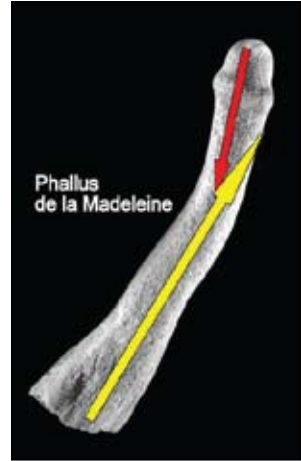
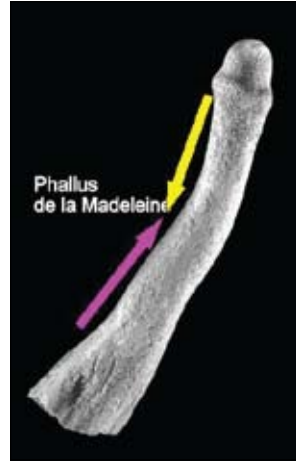
kák, amiből arra lehet következtetni, hogy a két féle népesség nem keveredett egymással. Amint korábban említettem, a zsírfarú idolon nagyfokú hyperlordosist is ábrázoltak (13. kép), ám nem minden steatopygiás szobrocskán lehet a fokozott gerinc-görcsületet megfigyelni (14. kép). A paleolitikumi összes idol 6%-a zsírfarú személyeket ábrázol, (egy, Svájcban fellelt kivételével) valamennyit a Mediterránium területén hozták felszínre. A zsírfarúság csontváz-vizsgálatokkal nem állapítható meg. Arról, hogy Európában is élt (kb. 20 000-30 000

14. kép. Monpazier-i (Franciaország) Vénusz I., zöld szteatitből. Kora kérdéses, valószínűleg 16 000-20 000 BP. Zsírfarú, terhes asszony.

15. kép Laugerie-Basse, Dordogne (Franciaország), szikla-dombormű kései terhességet tüntet fel. (18 000-15 000 év BP)

16. kép. Madeleine-i, csontból faragott rendellenes alakú pénisz, amelyről többen feltételezik, hogy Peyronie-betegséget ábrázol. A faragványon 25 fokos görbület állapítható meg.

17. kép A Lascaux barlang falfestménye. (18 000-16 000 év BP).

évvél napjaink előtt) a busmanokhoz és hottentottákhoz hasonló alkatú népesség, kizárólag az ősköri alkotásokról szereshetünk tudomást. Ez a steatopygiás populáció kb. 15 000-18 000 évvel napjaink előtt elvándorolt, vagy kihalt kontinensünkön, majd évezredek múltán újabb zsírfarú népesség érkezett, amint azt az újkőkori és kora rézkori idolk bizonyítják (Józsa 2012, Kalicz 2007).

A TERHESSÉG MEGJELENÍTÉSE

A terhesség feltüntetése szobrocskákon nem ritka (12. és 13. kép), 97 női idolk közül hét alkalommal állapítottam meg graviditást (Józsa 2008, 2010), ám egyéb műalkotáson elvéve ismerhetjük fel. Ilyen ritka kivétel a Laugerie-Basse barlang (Franciaország) domborműve, amelyen egy rénszarvas lábai között fekvő terhes nőt ábrázoltak (15. kép). A viselősségük 6-7-8 hónapjában járó asszonyokról mintázták alkotásaikat, sem korai terhességet,

sem a szülés előtti állapotot (amikor a méh „leszáll”) nem látunk a leleteken.

FURCSA „MŰALKOTÁSOK”

Az őskőkori művészek gyakorta jelenítették meg a nemi szerveket. Ilyen izolált péniszt hoztak napvilágra a franciaországi Madeleine-ben. A magdelenei korból (18 000-11 000 év BP) származó, csontból faragott rendellenes alakú, 25 fokos görbületet mutató pénisz, amelyről többen feltételezik, hogy Peyronie-betegséget (induratio penis plastica) ábrázol (16. kép) a faragvány.

Bár nem (csak) embert mintáz a Lascaux barlang fal-festménye (17. ábra), témánk szempontjából fontosabb, hogy a sérült bölény kiomló beleit tünteti fel. Első megjelenítése a nyílt hasi traumának, kb. 20 000 évvel ez előttről.

IRODALOM

Amirkhanov H., Lev S.: New finds of art objects from the Upper Palaeolithic site of Zaraysk, Russia. *Antiquity*, 82, 862-870, (2008)

Bednarik RG.: A figurine from the African Acheulian. *Curr Anthropol*, 44, 405-413, (2003)

Diószegi V.: A pogány magyarok hitvilága. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978.

Filler AG.: Emergence and optimization of upright posture among hominiform hominoids and the evolutionary pathophysiology of back pain. *Neurosurg Focus* 23 (1):E4, 2007. (DOI: 10.3171/FOC-07/07/E4)

Harding, JR.: Certain Upper Palaeolithic „Venus” statuettes considered in relation to the pathological condition known as massive hypertrophy of the breasts. *Man*, 11, 271-72 (1976).

Helvin, H.: Pathological findings of early and pre-historic sculptures. *Gegenbaurs Mor phologisches Jahrbuch*, 119, 434-445. (1973).

Hooper A.: Further information on the prehistoric representations of human hands in the cave of Gargas Med, *Hist.*, 24, 214-216, (1980)

Józsa L.: Az elhízás és ábrázolása az őskőkorbán. *Orv. Hetil.* 149, 2309-2314. (2008)

Józsa L.: Orvosi adatok a sámán felesleges csontjához. *Folia Anthropol.* 8, 71-76, (2009)

Józsa L.: Milyen lehetett (volt?) Az őskőkori asszony testalkata? *Folia Anthropol.* 9, 19-37, (2010)

Józsa LG.: Obesity in the paleolithic era. *Hormones*, 10, 242-245, (2011)

Józsa L.: Az őskőkori és újkőkori idolkok testalkatának összehasonlító vizsgálata. *Folia Anthropol.* 11, 31-39, (2012)

Józsa L.: Naturalista (?), erotikus (?), pornográf (?) művészeti alkotások az őskőkorbán. *Közlésre elfogadva: Folia Anthropol.* (várható megjelenés 2013)

Kalicz N.: Az őskori agyagszobrászat kezdetei. In: Ilon, G. (szerkesztő): *Százszorszépek. Az emberábrázolás az őskori Nyugat-Dunántúlon.* Szombathely. (2007), (13. oldal).

Morriss-Kay GM.: The evolution of human artistic creativity. *J. Anat.* 216, 158-176, (2010)

Nagy Gy.: Sziklarajzok, sámánok, királyok. *LAM*, 19, 632-633, (2009)

Wildgoose M, Hadingham E, Hooper A.: The prehistoric hand pictures at gargas: attempts at simulation. *Med. Hist.* 26, 205-207 (1982)

Zoffmann K.: Óslakosok és bevándorlók a neolitikus és rézkori Kárpát-medencében az embertani adatok alapján. (A Somogy megyében újonnan feltárt Badeni temetők Penrose-analízise). *Somogyi Múzeumok Közleményei.* 16, 127-138. (2004)